

EDITORIAL BOARD

Editor : Vinay Shankarrao Hatole

- **Dr. S. K. Omanwar**
Professor and Head, Physics, Sat Gadge Baba Amravati University, Amravati.
- **Dr. Rana Pratap Singh**
Professor & Dean, School for environmental Science, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar University,
Raebareilly Road, Lucknow.
- **Dr. Shekhar Gungurwar**
Hindi Dept. Vasanttrao Naik Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.
- **Dr. P. A. Koli**
Professor & Head (Retd.), Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur.
- **Dr. S Karunanidhi**
Professor & Head, Dept. of Psychology, University of Madras.
- **Prof. Joyanta Borbora**
Head Dept. of Sociology, University, Dibrugarh.
- **Dr. Walmik Sarwade**
HOD Dept. of Commerce Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.
- **Dr. Manoj Dixit**
Professor and Head, Department of Public Administration Director, Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.
- **Prof. P. T. Srinivasan**
Professor and Head, Dept. of Management Studies, University of Madras, Chennai.
- **Dr. Shankar Ambhore**
HOD Economics, Smt. Dankuwar Mahira Mahavidyalaya, Jalna.
- **Dr. P. Vitthal**
School of Language and Literature Marathi Dept. Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.
- **Dr. Jagdish R. Baheti**
HOD, SNJB College of Pharmacy Neminagar, A/P. Tal. Chandwad, Dist. Nashik.
- **Dr. Sadique Razaque**
Univ. Department of Psychology, Vinoba Bhave University, Hazaribagh, Jharkhand.
- **Prof. Ram Nandan Singh**
Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.
- **Dr. Gajanan Gulhare**
Asst. Professor Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Amravati.
- **Dr. Madhukar Kisanrao Tajne**
Department of Psychology, Deogiri College, Aurangabad.

✦ PUBLISHED BY ✦

Ajanta Prakashan

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004 (INDIA) Contact : (0240)

6969427, Cell : 9579260877, 9822620877 E-mail : anandcafe@rediffmail.com,

info@ajantaprakashan.com, Website : www.ajantaprakashan.com

७

क्रांतीसूर्य म. ज्योतीराव फुले यांचे स्त्री उन्नतीविषयक विचार

प्रा. दुनधव ए. डी.

राज्यशास्त्र विभाग, शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भुम.

अनादी काळापासून स्त्री जीवनाचा अभ्यास केल्यास असे लक्षात येते की, समाजसुधारकांनी व प्रबोधनकारांनी स्त्री उध्दाराच्या दृष्टिने केलेल्या अपार प्रयत्नातूनच स्त्रीयांना विकासाची दिशा मिळू शकली. या थोर महापुरुषांच्या लिखनातून व विचारातून स्त्रियांच्या व्यथेचे, यदनयं व गुलामिचे खरे चिंतन झाले.

अशा समाजसुधारकांमध्ये अग्रगण्य असे नाव येते. म. ज्योतीराव फुले यांचे त्यांना अनेक उपाध्या देण्यात आल्या आहेत. साहित्यिक, शिक्षणतज्ञ, सार्वजनिक सत्त्वधर्म संस्थापक, स्त्री उध्दारक व शेतकऱ्यांचे केवारी इत्यादी. धर्मप्रधानी ज्यावेळी स्त्रीयांना केवळ पुरुषांची दासी, भोगवस्तू, शुद्र म्हणून बौदस्त केले होते, त्यावेळेस फुलेंनी पुण्यात १९४८ ला मुलींची पहिली शाळा काढून पंतहासिक कार्य केले.

सर्वधर्मांचा अभ्यास करून त्यांनी सार्वजनिक सत्त्वधर्मांची स्थापना केली. दास्यप्रधान समाजव्यवस्थेवर प्रहार करत नव समाजव्यवस्थेचा आदर्श समाजासमोर ठेवला. त्यांचा धर्म स्त्री-पुरुषांच्या व्यक्तिमत्त्वाची व न्याय हक्काची हमी देणारा आहे. त्याचप्रमाणे सद्वर्तन, उद्योगप्रियता, स्वतंत्रता, सत्यता, बंधुता या प्रमुख गोष्टींचा विचार करत ऐहिक जीवनावर भर देणारा आहे. म. फुले यांचे स्त्री उन्नतीविषयक विचार पुढीलप्रमाणे आहे.

१) विद्येचे उद्गाते

माणसाचे हरवलेले माणूसपण मिळविण्यासाठी शिक्षण किती महत्त्वाचे आहे हे म. फुले यांनी ओळखले होते म्हणून ते म्हणतात.

"विद्येविना मती गेली

मतीविना नीती गेली

नीतीविना गती गेली

गतीविना विन गेली

चित्तविना शुद्र खचल

इनके अनर्थ एका चढने केले."

अनादी काळापासून स्त्रीयांना आणि शुद्रांना ज्ञानसंपादन व शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले होते. "न स्त्री स्वातंत्र्य मर्हीत" म्हणून स्त्रियांना गुलामगिरीत डावून ठेवणाऱ्या मनुस्मृतीत लिहिले आहे. 'स्त्री हो पराधीन आहे. लहानपणी ती वडीलांच्या अधिन असते, तारुण्यात पतीच्या व वृद्धापकाळात पुत्राच्या ती कधीच स्वतंत्र राहू शकत नाही.'

असा धर्मउपदेश करणाऱ्यांच्या विरोधात जात त्यांनी १८४८ ला पुण्यातील बुधवार पेठेत मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. स्वतःच्या धर्मपत्नी सावित्रीबाई फुले यांना स्वतः घरा शिकवून शाळेत शिक्षिका म्हणून कार्यरत केले.

२) विधवा विवाहाचा पुरस्कार

लॉर्ड विलीयम बेंटन यांनी १८२९ ला सती प्रथा बंद केली. त्यामुळे विधवा स्त्रियांचे प्रमाण समाजात वाढले. त्यांचे दानवी छळ हांवू लागला, त्यांना अतोनात हालअपेष्टा सहन कराव्या लागत. या बिकट परिस्थितीतून स्त्रियांना मुक्त करण्यासाठी ज्योतीरावांनी विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार केला. १८६४ साली एका शणवी विधुराचा एका विधवे बरोबर पुनर्विवाह घडवून आणला व विधवांच्या आयुष्यात आनंद व चेतन्याचे नंदनवन फुलावले.

आपल्या लेखनाच्या व भाषणांच्या आधारे विधवा विवाहाचा धडाडीने पुरस्कार केला.

३) बालहत्या प्रतिबंध

विधवा विवाहास समती मिळाली असली तरी फारच थोड्या विधवांचे विवाह होत असते बाकी उरलेल्या तरुण विधवांचे भावनेच्या आहारी जाऊन वाकडे पाऊल घडल्यास त्या गरोदर राहत असत. अशा विधवांपुढे आत्महत्याशिवाय दुसरा पर्यायच उरत नसे. त्याकरीता

ज्योतीरावांनी अशा विधवांना प्रसूत होण्यासाठी व त्यांची मुले तिथे ठेवण्याकरीता बालहत्या प्रतिबंधक गृह स्थापन केले. त्याची माहितीपत्रके पुण्यातील घरा-घरावर लावली. त्या पत्रकात लिहिले होते -

"विधवांनो, येथे येवून गुप्तपणे व सुरक्षितपणे बाळांत व्हा. तुम्ही आपले मुल न्याय किंवा न न्याय हे तुमच्या खुशीवर अवलंबून राहिल." याच बालहत्या प्रतिबंधक गृहात १८७३ ला काशिबाई नावाच्या ब्राम्हण विधवेच्या मुलाला त्यांनी दत्तक घेतले. त्यांचे नांव यशवंत ठेवले.

अशाप्रकारे स्वतःच्या कृतीतून त्यांनी समाजासमोर आदर्श घालून दिला.

४) बहुपत्नीत्वाला विरोध

ज्योतीबांचा दृष्टिकोन उदार व व्यापक होता. स्त्री-पुरुष या दोघांनाही तं समान मानत असत. पत्नी असतांना पुन्हा विवाह त्यांना मान्य नव्हता. ज्याप्रमाणे कोणत्याही स्त्रीला सवत आवडत नाही त्याचप्रमाणे जर पती असतांना स्त्रीने 'सवता' दुसरा नवरा आणला तर आवडेल का ? असा रोख ठोक सवाल त्यांनी सामान्य जनतेसोबत धर्मपंडीतांनाही विचारला.

रानडे यांनी दुसरे लग्न केल्याचे कळल्यानंतर त्यांनी त्यांची चांगलीच कानउघडणी केली होती. त्यांना व सावित्रीबाईंना मुल-बाळ झाले नाही तरी त्यांनी दुसरे लग्न केले नाही. सावित्रीबाईंनी लग्नाचा आग्रह धरल्यानंतर त्यांनी उत्तर दिले होते. "माझ्यातील दोषामुळे जर मुल होत नसेल तर तू दुसरे लग्न करशील का?" या उत्तरामुळे सावित्रीबाईंनी परत कधीच तो विषय काढला नाही. अशाप्रकारे ते केवळ बोलके नव्हते तर कर्त सुधारक होते.

५) केशवपन व बाल-जरठ विवाहाचा निषेध

पतीच्या मृत्युनंतर सती जाण्याची प्रथा बंद झाल्यामुळे विधवांचे प्रमाण वाढले. अशावेळी वैराग्यवृत्ती वाढावी म्हणून स्त्रींचे केशवपन करण्यात येत असे. ती जिवंत असूनही नरकयातना भोगत असे. त्याचप्रमाणे मुलींची बालवयात वडीलांच्या वयाच्या वृद्धांशी लग्न लावून दिले जायचे. त्यामुळे ही विधवांचे प्रमाण वाढले होते. देशातील स्त्रियांचे हालअपेष्टा पाहून स्त्री दास्य मुक्तीसाठी फुल्यांनी विधवा विवाहाचा प्रसार केला व या अनिष्ट पध्दतीवर मोठ्या प्रमाणात आळा घालण्यात यश मिळविले.

६) स्त्री विषयक मानवतावादी दृष्टिकोन

त्या कालखंडात स्त्रीला अध्यात्मउन्नतीतील धोंड समजले जायचे. परंतु स्त्रीला पुरुषांपेक्षाही श्रेष्ठ समजत फुलेनी तिच्या उथ्यानाचे कार्य अविरोध सुरू ठेवले. स्त्रियांवद्दल त्यांना आदर होता. आगरकरांनी त्यांच्या पत्नीला शिकविल्यामुळे त्यांचे अभिनंदन केले होते. त्याचप्रमाणे बृहदाणा देशीला ताराबाई किंवा पंढरी 'स्त्री-पुरुष तुलना' हे पुस्तक लिहिण्याप्रकारे त्यांचे कोतुकाही केले होते. स्त्रियांकडे ते दयच दृष्टीने न बघता मानवतेच्या नजरेने बघत होते.

७) पुरुषांपेक्षा स्त्री श्रेष्ठ

सर्व प्राणीमात्रांमध्ये मानवप्राणी श्रेष्ठ आहे. त्यामध्ये स्त्री-पुरुष असे दोन भेद केल्यास स्त्री श्रेष्ठ आहे तिच या सृष्टीची जननी व पालनकर्ती आहे. पाळण्याची दोरी तिच्याच हाती असल्याने तिच जगाची उद्धारकर्ती सुध्दा आहे. निर्मिकाने स्त्रीला गुढ बनविले आहे. तिच्यात सृजनशीलता आहे. जगात सर्वांचे उपकार फेडता येतील, पण जन्मदात्या आईचे उपकार कधीच फिटत नसतात. म्हणूनच निःसंशयपणे पुरुषांपेक्षा स्त्री श्रेष्ठच असते असे फुलेनी प्रतिपादन केले आहे.

अशाप्रकारे म. ज्योतीराव फुले यांच्या कार्यामुळेच आजची स्त्री सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व शैक्षणिक या सर्वच क्षेत्रात उल्लेखनीय कामगिरी करू शकत आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- १) शतकन्यांचा असूड - म. ज्योतीबा फुले.
- २) सार्वजनिक सत्यधर्म - म. ज्योतीबा फुले.
- ३) सामाजिक परिवर्तन आणि मराठी साहित्य - संपा. डॉ. र. बा. मंचरकर.
- ४) तृतीयरत्न - नाटक - म. ज्योतीबा फुले.